

ЕПІСТОЛЯРНІ ДІАЛОГИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ЯК ДЖЕРЕЛО РЕКОНСТРУКЦІЇ СТЕРЕОТИПІВ МІЖОСОБИСТІСНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ТА ОБРАЗІВ КОМУНІКАНТІВ: АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ

Проаналізовано найпоширеніші мовні засоби, завдяки яким уможливлено реконструкцію образів комунікантів і домінант міжособистісного спілкування за посередництвом епістолярних текстів Лесі Українки. Основну увагу зосереджено на мовному портретуванні Агатангела Кримського, комунікативних ролях Лесі Українки та їх динаміці у спілкуванні з ним на основі епістолярних стереотипів.

Ключові лексеми: епістолярні діалоги, комунікативна роль, комуніканти, реконструкція міжособистісної комунікації, етикетні стереотипи.

Кожен епістолярний текст органічно поєднує комунікативну діяльність адресанта й адресата, перетворюючи їх листовні діалоги в систему „взаємовідоображень двох особистостей” [3, 60], у своєрідний цілісний епістолярний дискурс, що відображає типологію й динаміку міжособистісної комунікації, реалізацію комунікативних ролей, які найвиразніше виявляються в характерологічних епістолярних стереотипах комунікантів: етикетних, етнічних тощо. Зрозуміло, що вичерпність моделювання, а отже, й реконструювання міжособистісної комунікації, образів комунікантів за посередництвом епістолярних текстів залежить від багатьох чинників, визначальними серед яких можна вважати принаймні два: 1) ступінь наявності (чи, навпаки, відсутності) „маскування” в листуванні [3, 25–33]; 2) повнота збереження епістолярних діалогів (бажано – двовекторних). Очевидно й те, що епістолярне моделювання потребує доповнення й розгляду в сукупності „з усім комплексом об’єктивних біографічних відо-

мостей про автора, з його творчістю, історичною обстановкою і реальним психологічним кліматом” [3, 25].

Щодо першого чинника, епістолярій Лесі Українки належить до тих, що позбавлені щонайменшого маскування, а тому відтворює реальні, а не вигадані, не властиві для адресантки емоційні стани і комунікативні ролі, кореговані щоразу лише особливостями епістолярної ситуації, передусім, фактором адресата. Цілком закономірно, що кожній епістолярній комунікації передують певні пресупозитивні передумови, без урахування яких неможлива правдива і всестороння реконструкція образів комунікантів. А тому для повноти реконструкції для нас важливі навіть принагідні згадки адресата, його оцінки адресантом у листах до інших співрозмовників.

Труднощі цілісної реконструкції епістолярної комунікації Лесі Українки загалом і з Агатангелом Кримським зокрема ускладнюються ще й тим, що листи, адресовані їй, майже не збереглися. Це унеможливорює, з одного боку, представлення повноти системи, а з іншого – спонукає до використання й інших джерел, зокрема, спогадів, листування її адресатів із іншими комунікантами (в них нерідко фіксовано певні коментарі, згадки про Лесю Українку, які значно увиразнять образ обох співрозмовників, дозволять пізнати ступінь об’єктивності безпосередніх епістолярних оцінок).

Листування Лесі Українки та Агатангела Кримського, започатковане 19 листопада 1895 року (останній лист датований 6 червня 1912 року з Кутаїсі, всього збережено лише 10 листів Лесі Українки до А. Кримського, зворотна епістолярія – відсутня), обрамлене кількома стрижневими оцінними номінаціями *зануда* і *побратим*, декодування мотивації яких, очевидно, і є своєрідним ключем до розгадки таїни й динаміки цієї епістолярної комунікації. А поміж ними – образ Кримського, найчастіше асоціативно співвіднесений з номеном і апелятивом *товариш* (до речі, суголосний стереотипній формулі прихильності з однотипною опорною лексемою: *Ваша товаришка Л. Косач*). Лексема *товариш* уживана здебільшого в поєднанні з

епітетом *дорогий*, факультативно – *шановний, вельмишановний, мій і милий* (крім нього лише один раз – у першому листі – вжито ще гоноратив *добродію*). Принагідно зауважимо, що збережені листи Лесі Українки до Кримського закономірно чи випадково написані в найстресовіші моменти її життя.

Перша епістолярна згадка Лесі Українки про Кримського (в листі до Михайла Драгоманова від 15 березня 1892 року з Колодяжного) стилістично окреслена і зовсім далека від захоплення: *«Що ж до мене, то я тільки генієві можу простити кепсько збудований вірш, та й то не завжди. Українським же поетам слід би на якийсь час заборонити писати національно-патріотичні вірші, то, може б, вони скоріше версифікації вивчилися, примушені до того лірикою та перекладами, а то тепер вони найбільше надіються на патріотизм своїх читців, а не на власну рифму та розмір. Мені сердечно шкода, наприклад, молоденького поета Кримського, адже з нього, може б, могли люди вийти, а тепер ... „зануда” сама зосталась»* (вирізнення моє.– С. Б.) [7, X, 130]. Зауважмо, однак, що, називаючи *молоденького поета* перифразом *зануда*, хоч і в зниженій тональності, вона вимовляє ці слова з *сердечним* жалем, сповненим співчуття до особисто знайомого їй автора.

У позитивному стильовому вимірі ім'я Хванька Кримського вперше згадується в листі до М. І. Павлика від 3 серпня 1895 року з Владаї. Контекст, у якому моделюється його образ, симптоматичний: родина Косачів-Драгоманових переживає втрату Михайла Драгоманова, Леся Українка впорядковує його архів і переписує листи Кримського до Драгоманова. А отже, всі й усе, що оточує її у цей час, сприймаються передусім крізь призму оцінку: за ставленням до особистості дядька. А отже, її сприйняття Кримського ґрунтується поки що на рецепції епістолярної комунікації до інших адресатів. Виразності й стильової окресленості міркуванням Лесі Українки надає принцип зіставлення листів Вартового й Кримського, які відтворюють їхні почуття після звістки про смерть Драгоманова: *„Лист Вартового мене не очарував – риторично і холоднувато. Але лист*

Хв[анька Кримського]..." [7, X, 313]. Навіть не продовжуючи цей контекст, прогнозованою є вся подальша позитивна семантика міркувань Лесі Українки. Тобто очікувана комунікативна поведінка за таких пресупозитивних умов є прогнозованою й передбачуваною: якщо лист *Вороного* – *не очарував*, до того ж, кваліфікований як *риторичний*, інакше кажучи, позбавлений справжності, справдешності чуття, а початок аналізу листа Кримського введений протиставним сполучником „але”, то це, безсумнівно, зразу ж акцентує увагу на його інакшості. Відмінність кореспонденції Кримського відтворюється за допомогою конотативно окресленого дієслова „*пройняти*”, що є семантичним еквівалентом *вразити* й градуальним уживанням фразеологічних виразів *пройняти до живого серця, до сліз*: „*Але лист Хв[анька Кримського] пройняв до живого серця, до сліз – я дуже б хотіла пізнати сього щирого хлопця. Так, наша молодіж любила його... Чи не можна прислати нам лист Хв[анька] в оригіналі, подивитись – Ви, здається, з пропусками надрукували*”. Зауважмо, що вираз *до сліз* відтворює стан глибинного зворушення – розчуленості, зумовленого передчуттям духовної спорідненості, принаймні так декодованого через епістолярний текст. А тому цілком очевидним, закономірним і передбачуваним можна вважати кваліфікативний перифраз щодо Кримського – *щирий хлопець* і природне бажання адресантки заприязнитися з ним особисто.

Згаданий лист Лесі Українки став реакцією на відомі листи Агатангела Кримського до Бориса Грінченка й Михайла Павлика, насичені різними емоційно-експресивними мовними засобами й пройняті глибинним, щирим болем від втрати Михайла Драгоманова, пор.: „*Ах, ота недавня смерть! отая смерть! Я, відколи довідався, не можу ані на день забути про таку втерю. Ще ж до того мої фольклорні праці – всі такі, що раз у раз згадується тая велика людина. На мою думку, після Тарасової смерті ще не було такої гіркої втрати для нашої батьківщини. Пером йому земля!*” [4, 177–178] (24 червня 1895 року, до Б. Грінченка) і „...*Бідна Україна! Сиротятами зостаються ук-*

райці, помер їх батько! Після Тарасової смерти Україна ще не зазнала такої великої втрати... Важко й писати далі... Перо випадає” [цит. за: 6, 230] (до Михайла Павлика).

Як бачимо, стилістика обох листів емотивна окреслена. Не лише подібна, а майже тотожна: 'відчай', 'розпач', 'гіркота втрати'. Така комунікативна поведінка Кримського цілком відповідає комунікативній ролі учня – зауважмо, учня вдячного, того, який колись сам зізнався, що саме Драгоманов прокинув у нього українську свідомість передмовою до „Повістей Осипа Федьковича”. Щоправда, справедливості ради, маємо зазначити, що в різні періоди (і навіть у різні емоційні стани) ставлення Кримського до Драгоманова було зовсім не однозначним. Варто нагадати хоча б деякі полярні експресеми з його листування з оцінками Драгоманова, як-от, щодо статті Драгоманова „На увагу українолюбцям у Росії”, яка „обурила” його і спричинила „нервовий пароксизм” [цит. за: 6, 76] та уривок із листа до Б. Грінченка від 20 липня 1892 року: „Він мені нічого нового не сказав, – він тільки формулював всі ті міркування та гадки, які мене обгортали в протязі мого українофільства. Др[агоманов] знову розбурхав мій патріотизм, і вже тепер я ніколи не зверну з української стежки; чужинець зроду, я вже вічно буду українцем” [цит. за: 6, 224]. Однак заключний акорд оцінного ряду в цитованому тексті засвідчує виразний, щирий біль втрати. Мабуть, саме тому ці зізнання знайшли співзвуччя й відгук у Лесиному серці й стали точкою відліку їхньої багатолітньої листовної комунікації.

Симптоматичний і невинуватий за таких передумов комунікативний вибір початкового звертання першого безпосереднього епістолярного діалогу з Кримським: „Шановний **добродію!** Або краще, незнайомий дорогий **товаришу**” [7, X, 329]. Привертає увагу, що поведінкова повагова дистанція й стильова тональність завдяки такому виборі набувають виразного дружньо-товариського виміру, а отже, це й визначає (програмує) стильово й стилістично всю подальшу комунікацію: стилістичний акцент було обрано зразу і беззастережно, щоправда, з

властивими Лесі Українці делікатними зауваженнями і сумнівами щодо правомірності спілкування („*Я то ще не знаю, чи й до мислі Вам оце листування зо мною. У всякім разі, товаришу, вірте моїй найщирішій повазі і прихильності до Вас*” [7, X, 330]). Зауважмо, що тональність ‘прихильності’ суголосна всім подальшим її епістолярним діалогам із Кримським.

У цьому першому листі спостерігається водночас семантичний зв’язок із попереднім епістолярним текстом Лесі Українки: згаданий конотатив *проїняв* доповнено кваліфікативним прислівником *глибоко* і означеннями щодо лексеми ‘лист’: *щирий, повний глибокої туги*. Не заперечуючи множинність *щирих* і *хороших* листів співчуття, Леся Українка, однак, виокремлює саме лист Кримського. Передумова такого вирізнення має реальне підґрунтя й мотивацію, що відтворює порівняльний зворот: „*Справді, багато було тоді листів співчуття, щирих, хороших листів, але такого, як Ваш, не було, се, власне, наче рідний син писав про втрату коханого батька*” [7, X, 329]. Додатковим ствердженням обопільного враження всієї родини Драгоманових від читання листа *Кримського* є аналогічний семантичний ряд лексем у листах Лесі Українки до різних адресатів, пор.: *сльози* (в листі до М. І. Павлика) і *плач* (до А. Кримського). За її твердженням: „*Сім’я дядькова плакала ревне, читаючи, проте казала, що такі листи потішають, наскільки се можливо, у такій тугі*” [7, X, 329]. Відчай, тугу й скорботу самої Лесі Українки найповніше передає оцінний епітет *страшні* часи й констатація безвихідності: „...здавалось, що уже все минає, що треба тільки ще дещо *покінчати, поховати та й самим геть із цього світу*” [7, X, 329].

Рецепція образу Кримського найвиразніше створюється етикетно окресленими лексемами, що мають оцінний характер, ключовими з-поміж інших можна вважати *повага* й *прихильність*, пор.: „*У всякім разі, товаришу, вірте моїй найщирішій повазі і прихильності до Вас*” [7, X, 330]; „*Завжди прихильна до Вас / Л. Косач*” [7, X, 208]. Зауважмо, що подібна оцінна семантика переважала в згадках і коментарях Лесі Українки про

ставлення й Кримського до неї, пор.: „...через те Ваш лист, – **повний такої прихильності**, на яку я і не заслужила зовсім, – дуже втрапив мені до серця” [7, XI, 207]; „Згадуючи те все і Ваш теперішній лист, думаю я собі: чим, справді, **могла я з’єднати собі таку прихильність?**” [7, XI, 207].

Стрижневими в семантичній структурі листів Кримського до Лесі Українки гіпотетично можна було б вважати лексеми, що прямо чи опосередковано мають сему ‘світло’. Вони стосуються здебільшого оцінних характеристик її творчості та особистості безпосередньо. Зауважмо, що відповідно до стильової домінанти в поетичних і прозових текстах Леся Українка щоразу подає такі номінації в листах у контексті антитези і прийомів контрасту: «Я, з моїм виключно безбарвним життям, з моєю отруєною душею, **маю бути „сонцем”**? *Ідеалізуєте, дорогий товаришу! А врешті, коли моя муза справді дає Вам і другим людям, не тільки мені, якусь ілюзію світла, – нехай то буде навіть оптична облуда, – не мені нарікати на неї, се було б невдячно, бо все ж найясніше в моєму житті походило від неї, а коли те життя було все-таки **темним**, то вона з того не винна» [7, XI, 207–208].*

Саме через ставлення до Лесі Українки образ Кримського набуває цілком реальних обрисів. Скажімо, вираз вдячності „Спасибі, товаришу, за Ваше **добре** слово” [7, XI, 208] можна було б сприйняти як звичайний епістолярний стереотип, до певної міри нівельований семантично й емоційно, якби не епітет *добре* і, тим паче, не подальший коментар: „...се вже **не вперше воно мені приходить zur rechten Zeit** (своєчасно – нім.). Дивно мені і все ж мило думати, що й така життям зламана (або, краще, без життя змарнована) людина, як я, може комусь дати хвилину *втіхи*” [7, XI, 208].

Не менш частотним стилістичним прийомом опосередкованого мовного портретування Кримського можна вважати оцінку Лесі Українки листів Кримського: „*Оживіть і Ви моє пробування на чужині Вашим **щирим** і завжди **цінним** для мене словом, – воно ж мені не тільки на чужині **жадане***” [7, XI, 310].

Образ Кримського нерідко зринає в її споминах, а отже, таким чином доповнюється й увиразнюється його листовна присутність: „*Я чогось часто згадую ті хвилини на двірці, як Ви від'їздили*” [7, XII, 95].

Виразною антитезою і своєрідним тлом супроти позитивно маркованого портретування Кримського виступає автопортрет письменниці, пор.: „...я була до краю **негrecна** супроти Вас” [7, XI, 309]; «...тепер з мене кореспондент **нецікавий**: сиджу я, хоч і в Італії, та „в печі замазана”» [7, XI, 309]. Зауважмо: про себе – завжди стишено, навіть знижено. На протигагу цьому, про Кримського – захоплено-величально: „*Невже Вам могли так припасти до серця мої вірші, коли Вам одкрите ціле море світової поезії, – адже в ньому всі мої друковані і недруковані думи і мрії мусять зникнути, мов крапля води дощової*” [7, XI, 207].

Важливим і „характеристичним” стилістичним прийомом, послуговуючись термінологією Лесі Українки, є принцип гіперболізації, нерідко поєднаний із різними способами мовного увиразнення, наприклад, з метонімією: „*Вірте мені, товаришу, коли, приїхавши восени з Буковини, знайшла в своїй київській хаті Ваші книжки, то здалось мені, що се Ви самі зустріли мене на порозі моєї хати і щиро стиснули мені руку*” [7, XI, 309].

Окремішність, особливість постаті Кримського в її житті відтворюється передусім кваліфікативними лексемами, що виконують роль семантичних поширювачів, як-от у виразі опосередкованого вітання: „*Так тільки прошу кланяйтесь знайомим, які єсть у Петербурзі, а в Москві спеціально Кримському мій привіт і всякі compliments les plus sincères (найщиріші компліменти – фр.)*” [7, XI, 339–340].

Порівнюючи себе з Кримським, Леся Українка нерідко виявляє синдром меншовартості, властивий різним его-станам (Дитина – Дорослий) або різним соціальним ролям (Учень – Учитель): „*Гнітить мене моя „необразованість” у рідній історії...*” [7, XII, 395]. Оце „**якби я була більше образована**” пронизує майже всі їхні епістолярні діалоги, створює постійну

самокритичну тональність: «Але ось Вам трагікомічна рисочка: світові теми беру, а АВС не знаю: як треба казати по-іспанськи: Dolóres чи Dolórés (іспанське жіноче ймення)?.. От Ви, напевне усе знаєте, а я – „необразована"! Зрештою, се й не дивно – я самоук, а Ви професор, і я впевняю себе, що мені не сором» [7, XII, 397]; „Ви знаєте, як я люблю Ваші наукові твори, хоч я і **кругла профанка** в таких матеріях. Я люблю їх тон. Куди діваються Ваші нерви, як Ви пишете такі речі? Так, наче **Ви античний, врівноважений тілом і духом еллін**, як пишете їх. Такий колорит я тільки на Акрополі бачила!» [7, XII, 151]. Увиразнюють протиставлення прийом контрасту й індивідуально позначене порівняння, підкреслено „самознищувальний” дискурс, позбавлений позірності, сповнений непідробної широти.

У цьому контексті варто все ж таки згадати оцінку Кримським знань Лесі Українки і її сумління в написанні драм „В катакомбах” і „Адвокат Мартіан”: „Я їй цілу бібліотеку послав. Вона всі ці книжки уважно перечитала. Якби який-небудь приват-доцент стільки прочитав, скільки вона! А вона стільки працювала лише для того, щоб написати дві коротесенькі одноактові драми. Без перебільшення можу сказати, що Леся Українка була справжнім ученим-дослідником” [5, 170].

Виразно принижену тональність мають також самоназви й поширені коментарі щодо власної особистості, зокрема, в листі від 18 травня 1906 року з Києва. Леся Українка запрошує Кримського в гості: «Тоді я, може, б „демонструвала” Вам” „Кассандру”, хоч і не зовсім викінчену, якщо Ви здатні терпіти таку „лектрису”, як я, бо ся **нещасна пророчиця** і досі має такий вигляд, немов тільки що вихопилася з Троянської руїни, так що рідна мати її може завити собакою над **розшарпаним станом своєї безталанної дочки**» [7, XII, 163]. Непростий психологічний стан підкреслено своєрідним градуальним епітетним рядом: *нещасна, розшарпана, безталанна*.

Відчуваючи постійну присутність імовірної межі, Леся Українка, закономірно, поспішала жити, зізнаючись про це і Крим-

ському (вже не як *учителів*, не як *колезі*, а, очевидно, як *другів*), що „екстенсивність інтенсивністю” намагається „надолужувати”. Відтоді стильова тональність їхніх епістолярних діалогів набуває почасті ознак одкровення: вона понад усе прагла бути зрозумілою товаришам. «...Коли я не вмію викладати свого *credo* в стислій, консеквентній і догматичній формі, то хочеться мені часами хоч у „притчах” вимовити свою „віру”, а надто хочеться, щоб мої товариші її знали, бо інакше вони не знатимуть мене» [7, XII, 94].

Однак, на наше переконання, для Лесі Українки все-таки природнішою їй, зрештою, типологічною – принаймні, в ситуації роздумів і оцінки Кримським її творчості, – є **роль колеги**, хоча вона і акцентує неодмінно застережно увагу на поваговій дистанції: «Що ж до Вашої критики, то дозвольте мені трошки поборотися з Вами, і то об’єктивно (хоча і суб’єктивне почуття може від цього поглибитися). Я не маю претензії **рівнятися** з Вами **науковим** цензом, але сю річ („В катакомбах”. – С. Б.) я все-таки писала не „з маху”, а з деякими *vorläufige Studien* (з попередніми студіями – нім.)» [7, XII, 154]. А отже, навіть визнаючи почасті „необразованість” в проблемах історії, вона завжди зберігала людську й наукову гідність і тактовно, аргументовано відстоювала власну точку зору, незважаючи на безперечний науковий авторитет Кримського.

Водночас привертає увагу і те, що Леся Українка була далека від ідеалізації образу Кримського, а тому відверто визнавала ті риси його характеру, котрі не сприймала в ньому, зокрема, *хвастливість*: «Пояснити як слід психологію Кримського і нащо він зробив ту *недоладну примітку* під передмовою до „Мусульманства” я не можу, бо не так близько його знаю, але думаю, що се він таки **просто похвастав** – він таки, скільки я замітила, **здорово любить хвастать**, а не завжди вміє се тонко робить» [7, XII, 131].

Усе частіше за таких умов Леся Українка відчуває суголосність не лише поглядів, а й помислів і незриму духовну спорідненість, що властива духові побратимства. **Побратимство** в

українців існувало в двох варіантах – названому та хресному і мало три різновиди: однокупельне, звичайне й кумлене. Перший різновид пов'язаний із хрещенням немовлят, коли батьки-побратими, бажаючи продовжити братні зв'язки через дітей, хрестили їх в одній купелі. Звичайне побратимство полягало в оприлюдненні цього статусу перед громадою. Третій різновид передбачав посилення уз побратимства кумуванням. До речі, в жіночому українському товаристві існував подібний звичай, іменованій *посестринство* (*посестрини*, *посестріє*). Цікаво, що „звичайні посестрини полягали в тому, що названі сестри в присутності громади обмінювалися вінками, хустками чи іншими подарунками” [1, 218].

Звичайно, сьогодні важко однозначно стверджувати, наскільки достовірно можна вважати відчуття побратимства обопільними в контексті Леся Українка – Агатангел Кримський, тим більше, що йдеться про різногендерні міжособистісні взаємини. Очевидно одне: для Лесі Українки вони були органічними й щирими, бо про них вона беззаперечно вирішила повідати світові, вербалізувавши своє тодішнє ставлення до Кримського посвятою драматичної поеми „В катакомбах”: *Посвята шановному побратимові А. Кримському* [7, III, 240].

Такими були, очевидно, її внутрішні почування в той час (поема датована 9 жовтнем 1905 року). Привертає, однак, увагу „повагове”, всупереч подальшій емоційно окресленій номінації, означення *шановний*, що, з одного боку, засвідчує збереження попередньої стильової дистанції, а з іншого – поєднанням із номеном *побратим* підкреслює й посилює шанобливу тональність. А тому є підстави припустити, що йдеться про новий, індивідуально увиразнений різновид *мистецького побратимства*, подібно до *літературного товаришування* (згадаймо хоча б численні коментарі Лесі Українки щодо вибору початкового звертання *товариш* у листах до різних адресатів), про який, до речі, стверджує і Климент Квітка:

«В поемі „В катакомбах” є посвята: „Дорогому побратимові Кримському”. З огляду на те, що в південних слов'ян є звичай

побратимства, сполучений з певними обрядами, і будучий біограф може бути спантелечений сею посвятою, треба зазначити, що такого якогось акту братання не було, хоча були добрі відносини і зрідка листування.

Сама Леся Українка говорила, що се був переклад слова *confreere* і розумілося як „собрат по літературі”. (Се спростовання чи не буде трактоване як заздрість?) Відносини Лесі Українки до собратів по літературі були перш над усе завжди вільні від упередження, пристрасті і заздрощів. Пильно стежила, жадібно накидалася на кожну нову річ. Завжди скромна щодо гадки про себе і віддана інтересам рідної культури як колективного твору, вона, наприклад, по виході першого тома віршів Олеса сказала, що він випередив її яко ліричний поет, і притім не зажурилася і сказала тільки, що їй вже писати ліричних віршів не варто» [2, 224–225].

Щоправда, ці твердження теж не можуть бути беззастережними з огляду на ймовірну суб'єктивність такого різновиду джерельних фактів як спогади, а головне, зважаючи на одну текстологічну деталь: у споминах вжито означення *дорогий*, а не узвичаєне й цитоване із сучасних видань *шановний*. Це помилка? Один із варіантів посвяти? За будь-яких обставин (очевидно, вже не декодованих ніким точно) ця посвята оприлюднює особистісне ставлення Лесі Українки, мотивація якого представлена опосередкованим цитуванням Квітки, не довіряти якому нема жодних підстав. До того ж, якщо зважити на Лесині міркування щодо невинності й важливості вибору адресата посвяти в листі від 16 листопада 1905 року до самого Кримського: «Написала я недавно одну невелику драматичну поему і хотіла б присвятити її Вам, але то в тім разі, якщо вона Вам справді до душі припаде, а не так тільки, „нічого собі” здається. Я занадто горіла, як її писала, і її ідея занадто мені близька, щоб я присвячувала її тому, хто буде для неї „ні гарячий, ні холодний”. Будьте їй ворогом або другом і скажіть мені щ и р о, що і як Ви про неї думаєте (отак, як я про Ваш роман сказала). Я вам її згодом пришлю, а Ви мені потім одішліть (так, як уже раз було),

тільки дуже довго не тримайте, бо вона рветься в світ, хоч і не знаю я, чи судиться їй побачити його хутко. Я її спиняти не буду, нехай летить, коли попи не з'їдять, бо вона на релігійно-соціальну тему, ще „гірша” від „Одержимої”. І Ви трохи винні в її народженні, бо розбудили в мені думки в цьому напрямі своїм листом, де є слово про євангеліє і Вашу сперечку про нього з Вашим старим учителем. Тому мені здається, що моя поема рідна Вам, і я б хотіла зв'язати якось Ваше імення з нею. Але се, як Ви схочете і позволите» [7, XII, 150–151].

Як бачимо, в цьому уривку присутня повагова дистанція і виразна асиметрія стильової окресленості узвичаєних, суголосних такої поведінкової моделі адресантки стереотипних лексичних одиниць (неодмінно – *Ви, Ваше імення, як схочете, як позволите* тощо), які стверджують слушність коментарів Климента Квітки. А отже, міркування про комунікативний статус Кримського як *літературного побратима*, очевидно, має реальне підґрунтя. Водночас навряд чи можна не враховувати певні „етикетні деталі”, що мають кваліфікативний характер. Той же цитований лист, як відомо, завершується не зовсім семантично релевантним до згаданого номена звертанням у структурі прощального виразу: *Бувайте здорові, товаришу милий!* [7, XII, 150]. Таке означення, тим паче його інверсія, надають формулі прощання закономірного стилістичного відтінку, властивого для дружнього спілкування, і позбавляють її офіційного забарвлення.

Одержавши (очевидно, листовно) очікуване схвальне „так” на посвяту, вона висловлює вдячність і почуття радості від такої бажаної для неї звістки, щиро жалкуючи, що узвичаєні етикетні стереотипи не здатні вповні відтворити всю повноту її почувань: *«Тепер де що про мої „Катакомби”. Я дуже рада, що Ви їх уподобали (ет, вийшла банальна фраза про зовсім небанальне почуття!). Ні, справді, як би се сказати? Мені було б сумно, якби Ви їх не вподобали. А тепер ся річ буде В а ш о ю, і мені се радісно, бо я так хотіла»* [7, XII, 154].

Лесею Українку цікавила кожна нова праця Кримського, найчастіше згадана нею в поєднанні з епітетом *цікава*: „Я ще раз

прошу вислати мені нові книжки Кримського, мені вони цікаві” [7, XII, 128] – матері в листі від 19 лютого 1905 року з Тбілісі, пор. також: „...передмова (до „Практичного курсу для вивчення української мови”. – С. Б.) вийшла таки справді гарна і навіть цікава, хоча, здавалось би, на такий сухо-учебницький сюжет і трудно щось цікавого написати. Тепер я бачу, що популярницький талант у Кримського дуже великий” [7, XII, 160] – у листі до матері 8 квітня 1906 року. Більше того, вона вважала, що книги Кримського – і художні, й наукові – однаково приваблюють різних читачів, а не лише фахівців: «... я не згоджуюся з Людею, ніби вони для „простих смертних” нецікаві. Маю перед очима приклад: Льоня зачитується „Мусульманством і його будучністю”, а він же зовсім „простий смертний” в орієнталістиці і з Кримським нічим не зв’язаний. „Мусульманство” се написано дуже цікаво і живо, і, мені здається, його варто неспеціалістам читати, а „1001 ніч”, може, не всім цікава, та мені цікава, і думаю навіть, що корисна” [7, XII, 130–131]. Цілком закономірним за таких умов можна вважати асоціативний ряд книги – Кримський, що створює завдяки згаданій метонімії ефект присутності дорогого товариша: „Вірте мені, товаришу, коли, приїхавши восени з Буковини, знайшла в своїй київській хаті Ваші книжки, то здалось мені, що се Ви самі зустріли мене на порозі моєї хати і щиро стиснули мені руку” [7, XI, 309].

Важливо і те, що не лише сам факт епістолярного спілкування з Кримським був для неї значущим. Завдяки листам він сам став їй багато в чому суголосним. Симптоматичним можна вважати, зокрема, її лист від 9 лютого 1906 року з Києва: «Непереможно хочеться мені відповісти зараз на Вашого листа, хоча, правду кажучи, мені тепер дуже нема часу на „особисті справи”, і я навіть рідним сестрам не пишу вже давно. Я було написала до Вас тоді, як за Вами тільки що зачинились наші двері, але потім роздумала посилати того листа і знищила його, а шкода – я б його тепер послала. Зрештою, частину його Ви самі тепер написали, – так, справді,

Ви зовсім повторили мою думку (і навіть декотрі слова) про нашу оцю останню зустріч, дарма що не читали мого листа» [7, XII, 153].

Власне дружні почування, а не прагнення „належати до критико-біографів”, стали спонукою її щиросердних потрактувань і роздумів про творчий доробок Кримського. Навіть найменше підозріння в супротивному, як стверджує вона, „*боляче в р а ж а є, н е о б р а ж а є ж тільки через те, що я знаю поважні причини Вашої підозрливості в сьому напрямі*” [7, XII, 153]. Однак для Кримського навіть такі зізнання, очевидно, не завжди були переконливими. Прагнення Лесі Українки допомогти йому вибратися з лабіринтів невмотивованих коментарів щодо власної творчості (Кримський, як відомо, настійно заперечував автобіографічність у своїх творах) не знаходило бажаного порозуміння. Зокрема, вона радила йому: „...я вважаю всю вашу белетристику (і поезію), крім двох-трьох дрібничок, наскрізь *суб’єктивною*, але ні трошки не автобіографічною, а було б навіть краще, якби вона була автобіографічною, бо тоді суб’єктивність була б *натуральнішою*” [7, XII, 154]. Леся Українка, зокрема, просила Кримського пояснити «поводіння того чоловіка (Андрія Лаговського – героя однойменного твору. – С. Б.), що одержав од Вас *кращу частину душі*, а невідомо від кого набрався *некультурних психічних звичок і всяких там „культурних пережитків”, негідних людини, що відбила собі Вашу суб’єктивну психологію*». Сподіваючись на розуміння й очікуваний (для дружніх, товариських взаємин) діалог і симетричну комунікацію, Леся Українка натомість, за її метафоричним визначенням, була „*скарана підозрінням*”, що вона нібито «*хорує на „автобіографоманію” (гарний неологізм?). Проби, товаришу! Я не заслужила на таку люту кару – скасуйте її! Та ні, справді, невже Ви увесь мій отой колосальний лист зрозуміли тільки як *une grosse indiscretion* (брутальну нескромність – фр.)? Ні, аж не віряться, щоб межі нами могло бути таке *непорозуміння*».*

Привертає особливу увагу етикетний гоноратив прохання на завершення цього діалогу, позначений виправдальною семан-

тикою невмотивованої поведінки Кримського: „*Коли ж і так, то дозвольте мені думати, що то не ми з нього винні*”.

Намагання зрозуміти таку непередбачувану реакцію *товариша* позначено внутрішньою потребою допомогти близькій по духу людині, що загалом властиво для характеру Лесі Українки: стати понад образами, подавши дружню руку в скрутну хвилину. Щоправда, навряд чи такі почування можна вважати взаємними і постійними (принаймні, в окремі періоди їхньої міжособистісної комунікації). Інакше абсолютно незрозумілими видадуться рядки Агатангела Кримського в листі до В. Ф. Міллера від 8 червня 1901 року про зустріч із Лесею Українкою: «В Киеве пробыл семь часов и посетил, между прочим, Житецкого, от которого услышал замечание, что мой обычай не отвечать даже на два заказных письма не относится к разряду цивилизованных. Зато уже самое глубокое радушие встретил у Старицких. Они мне сообщили, что Косачи утром выехали из Киева, а относительно панны Леси (поэтессы) они же сообщили, что на Рождество она, **в силу своей крайне доброй души**, увлеклась одним чахоточным (С. Мержинским.— С. Б.) и даже поехала с ним в Минск. В Минске он к концу марта умер, и панна Леся в огорчении („прибита лихом”) уехала в Карпаты, где обретається и до сих пор. Едва я это выслушал, вдруг неожиданно входит пани Косач: она, оказывается, не успела уехать утром и вот зашла еще раз проститься со Старицкими. Меня она приветствовала очень равнодушно и процедила сквозь зубы, что благодарна мне за присылку „Очерка татарской словесности” Ашмарина. Я взял адрес панны Леси, чтоб ей написать, и тут опять выяснилось, что на ее январское письмо я ей не отвечал и что не отвечать на письма — обычай сомнительной ценности. Кроме этих двух неприятных для меня инцидентов, я для себя в Киеве встретил все самое хорошее и отрадное».

Несподіваним, у цьому контексті є те, що замість співчуття (цілком очікуваного з товариських уст у хвилини найтяжчих випробувань) Кримський називає друга Лесі Українки безособово-зневажливо „одним чахоточним”. І що найбільш пара-

доксально – загальна оцінка-перифраз київських зустрічей як *двох неприємних інцидентів* (якщо зважити, що слово *інцидент* саме по собі означає неприємну подію, непорозуміння, сутичку, а отже, вживане з кваліфікативним означенням *неприємний* відображає ступінь негативних вражень адресанта). Мотивація такої поведінки Кримського незрозуміла, бо навряд чи можна вважати її лише реакцією на зауваження співрозмовників щодо кореспонденції. У будь-якому разі вона є виявом певної двоїстості його оцінок: позитивна стилістика безпосередніх епістолярних діалогів почасти дисонує з опосередкованими коментарями, тим паче, що спостерігається вона після багатьох років знайомства з Лесею Українкою. Важко стверджувати, за яких умов поведінка Кримського є природною і виявляє реальне ставлення. А головне – чи можна вважати, що така невідповідність лише принагідна? У протилежному ж разі – навіть особисті зізнання Кримського в спогадах „*щироого друга*” про те, що вони з Лесею Українкою „були **близькими друзями** протягом багатьох років” [5, 168], не додадуть бажаної переконливості.

Натомість у Лесі – виразна позитивна еволюція в сприйнятті, ставленні та поцінуванні особистості Кримського, якого вона сприймала неодмінно як товариша, друга. Саме комунікативна роль друга, посестри найчастіше відображає стан співпереживання, турботи про здоров’я Кримського: „*Тільки мені спало на думку, чи не слід би Вам трохи залишити арабістику, для оццати очей, та взятися до якоїсь такої історії, що не вимагала б читання таких сліпучих матеріалів, як ті арабські. Хіба ж таки се неможливо змінити кафедру?*” [7, XII, 371]. Мабуть, тому закономірно саме в листах до Кримського фіксуємо найсокровенніші, справді сповідальні одкровення про домінанти власного характеру („натури”) [див.: 7, XII, 371–372], зокрема про незмінність її вдачі («*Як добре зважити, то перелому я ніколи не зазнала, хоча, запевне, еволюція була і в мене. Життя ламало тільки обстанову навколо мене (ну, і кості мої, як траплялось), а вдача моя, виробившись дуже рано, ніколи не мінялась та вже навряд чи й зміниться. Я людина еластично-уперта* (таких

багато між жіноцтвом), *скептична розумом, фанатична почуттям, до того ж давно засвоїла собі „трагічний світогляд”, а він такий добрий для гарту»*), про внутрішню „метеорологію” („...я належу до тих людей, що коли бачать перед очима маленьку хмарку, то їм здається, що саме сонце погасло, а коли піймають промінь, то думають, що сонце прийшло жити до їх в саму душу, тільки чомусь я можу працювати переважно в хмарний час, а в сонячний роблюся здебільшого нездатною до виявлення в слові (хоч і то не завжди)” [7, XII, 372]), зізнання про „вічно розхитане здоров'я” [7, XI, 309], роздуми про власну творчість, таїну творчої лабораторії, коментарі й міркування про створені („В катакомбах”, „Кассандру”, „Лісову пісню”, „Камінний господар” [див., зокрема: 7, XII, 150, 154, 163, 164, 373, 396]) і ще не народжені тексти („Одно слово” [7, XII, 95]) та вимріяні теми, зокрема, про боротьбу «християнства з „релігією предків моїх”, і з часів татарських наскоків (баладний мотив про брата і сестру), і з цехового волинського життя...», не написані поки що нею „єдинственно от необразования” [7, XII, 395]. Зауважмо, що, сповіщаючи в листі про завершення праці над „Дон Жуаном”, Леся Українка акцентує увагу на тому, що про цей факт не знає ще ніхто. А отже, довірити йому цю таємницю вона могла лише як найщирішому другові (бо хіба ж можна довірити сокровенне звичайнісінькому знайомому, навіть доброму колезі: *«Тільки про се ще ніхто з моїх знайомих не знає, крім Вас, і я прошу Вас н і к о м у про се не казати, поки сей „Камінний господар” не вийде в друку»* [7, XII, 397]).

Серед доміант власного характеру, які найбільше імпонували в ній Кримському, Леся Українка називає *незламність*, хоча їй особисто ця риса через монотонність не здавалася такою, що претендує на поцінування. Тим паче, що вона, на переконання письменниці, належить швидше до типологічно жіночих рис, а не особистісно диференційованих: *«...може ж, се просто жіноча провербіальна живучість („Жінка мов кішка: як не кинь, все на лапи стане”)*» [7, XII, 372].

Невипадково й те, що довгі листовні паузи, які, до речі, загалом характерні для їхнього листування, дуже непокоїли Лесю Українку, незалежно від того, хто спричинився до вимушеної перерви. Тим паче, якщо вона була винна в мовчанні, навіть маючи на те вагомі причини. Очевидно, між ними існувала усна домовленість про те, що вона писатиме листи „першою”: „Мені все було прикро, що я нічого не знаю про Вас і що Ви, певне, маєте жаль до мене за моє мовчання, але якби Ви не додержували так педантично Вашої зваги чекати, поки я не пишу а напишу до Вас (я, власне, не розумію гаразд, чому з’явилась у Вас така звага?), та й обізвались би до мене, то я б уже давно обізвалась до Вас, бо мені тепер, власне, трудно озиватись до своїх кореспондентів не пишу, а відповідати на їх листи незмірно легше” [7, XII, 94].

Найчастіше ж вона не писала Кримському тоді, коли їй було важко, як-от після втрати Сергія Мержинського („І хоч воно, може, на погляд здається інакше, але Ви повірите мені (я в тому певна), що не байдужість чи неухважність до Вас тому винна, що я не озивалась до Вас” [7, XI, 309]) і брата Михайла («Що Ви думаєте про мене? Чи не думаєте, що я просто з недбальства залишила свою обіцянку й замір написати до Вас „першою”. Ні, товаришу, як бачите, і не залишила, і не забула, а, вірте мені, думала і хотіла писати, але не могла... Геройства мені бракувало, та й непевна я була, чи наслідки його були б добрі, власне, чи був би мій лист вартий того зусилля, чи не дав би він Вам смутку замість розваги, якої ми (принаймні я і деякі відомі мені люди) звикли інстинктивно шукати в кожній запечатаній картці паперу, що адресовано до нас...» [7, XII, 93]).

Тривалі епістолярні паузи спричиняли, до того ж, справдешню тривогу за друга: „Стараюсь я привикнути до **довжезних пауз** у нашому листуванні і все-таки не можу – якось **турботно** стає, чи не хворі Ви, чи не розгнівались чого... Може, я коли й зайве що напишу, та Ви вже не беріть мені за зле, бо сама ж я ніколи зла того не маю в думці, як пишу до Вас: от собі

пишеться усяке, що на думку спаде. Та хіба ж не так воно слід між **товаришами**?” [7, XI, 395].

Наскільки важливими, жданими і жаданими для неї були такі діалоги, свідчить передусім синонімічний оцінний ряд про листи Кримського: один із перших його листів Леся Українка називає „повним прихильності”, на яку вона „не заслужила”, зізнаючись, що лист „втрапив” їй „до серця” [7, XI, 207], до того ж, метонімічно іменує його „добрим словом”, що „вже не вперше ... приходить zur rechten Zeit” [7, XI, 208], іншого разу називає – „щирим ... цінним ... словом” [7, XI, 310], а головне – **жаданим** [7, XI, 208]. І не приховує справжньої радості, дарованої його листами: „від Вас я завжди рада мати слово” [7, XII, 95]. З іншого боку, їй імпонувало, що вона також може принести комусь своїми листами „хвилини втіхи”.

Не менше хвилювало Леся Українку й те, що бачилися вони вкрай рідко („Жалую взагалі, що ми так **рідко стріваємось**” [7, XI, 208]), що навіть, зустрічаючись, вони не завжди „бачили” одне одного і, головне, „не чули”. Передусім, коли йшлося про справедливу й щирю критику Лесі Українки й дружні поради („Все-таки й сей раз ми не зовсім не бачили одно одного – **принаймні я Вас трошки бачила і трошки чула**” [7, XII, 153]). А найбільше – її лякала перспектива зустрічатися з Кримським „що 5 років по 3 години” [7, XII, 372–373]. Семантику короткочасності стрічань, миттєвої присутності, точніше – неприсутності, найвиразніше відтворює порівняння Кримського з **метеором** під час одного з приїздів до Києва: „Ви ж як метеор пролетіли” [7, XII, 137].

Леся Українка вважала, що Кримський здатен зрозуміти її психічний та емоційний стан, як жоден інший адресат, ще й тому, що й сам він не мав доброго здоров'я. А тому саме в нього вона шукала такого бажаного розуміння: „ті напади (настирофобії.– С. Б.) для моєї душі все одно, що для мімози широко... Се, може, просто хворобливо, але Ви, либонь, зрозумієте мене, бо й самі Ви людина хвора” [7, XII, 137]. Її серце прагло зустрічей, безпосереднього спілкування, однак – не судилось. І в цьому во-

на вбачала веління Долі: „...бажання Долі, що має якусь невідому нам рацію не допускати нам бачитись” [7, XII, 138]. А, можливо, доля берегла її від розчарувань, які нерідко супроводжують безпосередню комунікацію навіть після тривалого періоду листовної комунікації, тим паче, що передумови для їх появи, зважаючи на згадані коментарі Кримського про їхню київську зустріч 1901 року, очевидно, були.

Леся ж Українка, як свідчать епістолярні тексти, жила постійним передчуттям майбутніх зустрічей, які невідворотно й неодмінно асоціювалися в неї зі святом, а точніше – зі *святоньком*: «*От я запрошую Вас у гостину, а чи одміряно мені стільки життя, щоб я могла „дочекатися того святонька?”*» [7, XII, 372]. Оказіональний демінутив *святонько* відтворює передусім її ставлення до Кримського: приїзд друга для неї не просто подія, рівнозначна святові, це її **особистісне свято**, свято її **серця**, а тому семантична структура кодує увесь цей спектр позитивних емоцій. І навіть певне непорозуміння й несприйняття їхньої приязні світом байдуже для Лесі Українки. Єдиною мірою й критерієм її поведінки є міра власного сумління й доброчесності: «*Ваші слова на тифліському пероні я добре чула і думала: „Навіщо ся **щира людина** так мучить себе самохіть?” Я й тепер не тямлю, що саме заважало нам тоді частіше та довше бачитись? Невже посміхи Ваших тодішніх приятелів над нашою приязню? (Ви щось говорили мені про те в Тифлісі). От уже можу сказати, що до того преславного пана *Qu'en dira-t-oa* (Що скажуть – фр.) мені тоді (та й завжди) не було ніякого діла, тим більше, що він ніколи не надгороджує за подавані йому жертви. Ну, та то вже *tempri passati* (минуле – італ.), а тепер Ви мусите колись **приїхати, а не прожогом заскочити**, як то звичайно. Я думаю, Вам **не буде в мене погано**; правда, я не маю ні „жовтогарячих килимів”, ні „кубка з яями”, щоб Вас пригостити, але ж зате коло мене нема „Хуси”, а єсть добрий та уважний друг, що **вміє шанувати і моїх приятелів, і мою приязнь**» [7, XII, 372].*

Отже, епістолярні діалоги Лесі Українки з Агатангелом Кримським засвідчують виразну стилістику товариського спілкування, реалізовану найповніше в узвичаєних листовних етикетних стереотипах, у домінуючих елементах мовного портретування адресата і в мовному вияві комунікативних ролей адресантки.

Література

1. Глуховцева К. Посестринство та його номінація в українських східнословобожанських і східностепових говірках // Діалектологічні студії. 2: Мова і культура / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей.– Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003.– С. 150–154.

2. Квітка К. На роковини смерті Лесі Українки // Спогади про Лесю Українку / Упор., вст. ст. та коментарі А. І. Костенка.– 2-е вид., доповн.– К.: Дніпро, 1971.– С. 219–247.

3. Коцюбинська М. „Зафіксоване і нетлінне”: Роздуми про епістолярну творчість.– К.: Дух і Літера; Харків. правозахисна група, 2001.– 300 с.

4. Кримський А. Ю. Твори: В 5 т.– К.: Наук. думка, 1973.– Т. 5, Кн. 1.– 547 с.

5. Кримський А. Із спогадів щирого друга // Спогади про Лесю Українку / Упор., вст. ст. та коментарі А. І. Костенка.– 2-е вид., доповн.– К.: Дніпро, 1971.– С. 168–172.

6. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського.– 2-е вид.– К.: Вид-во С. Павличко „Основи”, 2001.– 328 с.

7. Українка Леся. Зібр тв.: У 12 т.– К.: Наук думка, 1978.– Т. 10.– 542 с.; Т. 11.– 1978.– 478 с.; Т. 12.– 1979.– 694 с.

Bohdan S. Epistolary Dialogues of Lesia Ukrainka as a Source of Stereotypes' Reconstruction of Interpersonal Communication and Communicators' Characters Ahatanhel Krymskiy.

The article deals with the widest rese of linguistic means that it made possible to reconstruct communicators' characters and dominant of interpersonal communication by mediation of Lesia Ukrainka's epistolary texts. The author concentrated on linguistic portraiture of Ahatanhel Krymskiy, communicative parts of Lesia Ukrainka and their dynamic in communication with him on the basic of epistolary stereotypes.

Key words: epistolary dialogues, communicative part, communicaters, reconstruction of interpersonal communication, etiquette stereotypes.